

HUKUK ÇALIŞMAYA DEVAM ETMELİ MİYİZ? SİSTEMİK BİR ANALİZ

Gökçe Çataloluk *

Özet: Hukuka ilişkin kuramsal çalışmalarda Marksist yaklaşımın belirli yapısal kısıtları olduğu ön kabulünden yola çıkan bu makale; söz konusu kısıtlar içinde dahi, tamamen spekülatif olmayan analitik faydalar elde edilebileceğini saptar. Zira Marksizmin bugünün hukuk teorisine en somut eleştiriyi getirmesi olduğu kadar, kuramın öngördüğü gelecekte Marksist hukukçunun -burjuva hukukuna hâkimiyeti oranında- yeni topluma somut yapısal fayda sağlaması da mümkündür. Makale, bu saptamayı yapabilmek için Marksist hukuk çalışmalarını kuş bakışı gözden geçirirken hukuk kuramının bugününün temel sorunlarına da değinir.

Anahtar Kelimeler: Marksizm, sosyalist hukuk, sönümlenme, sosyalizm, hukuk öznesi

SHALL WE CONTINUE OUR LEGAL STUDIES? A SYSTEMATIC APPROACH.

Abstract: Departing from the fact that marxism has certain structural limits when it comes to theoretical approaches to law; this article argues that even within those limits, some nonspeculative analytical benefits could be gained. For it is quite possible that marxist lawyer will be useful in the design of a new society as she is as a critique of contemporary law- only if she is competent in the field. The article , while describing the marxist legal theory from a bird's eye view, comments on the vital problems of contemporary law to defend its argument.

Keywords: Marxism, socialist law, withering away, socialism, subject of law

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı

Tamer Akgökçe için...

Giriş

Brecht'in "Hukuk davaları önemli değildir, hukuk davası akut hale gelmektedir." derken dikkat çektiği, en geniş anlamıyla, rasyonelleştirilmiş normativitenin yaşam dünyasının zenginliğini kuşatamadığı ve kuşatamayacağı idi. Ancak derinlemesine düşünüldüğünde bu ifadenin hukukçular açısından çok daha fazlasını imlediği görülebilir. Söz gelimi akutlaşan ârazın kapitalist sistemin özgül nitelikleri yüzünden ortaya çıktığını düşünmemek gerekir. Çünkü olgun biçimini kapitalizmin meta mübadelesi koşullarında kazanmış olsa da hukuk açısından sıkıntı yapısaldır ve onun bir sistem olarak farklılaşmasından çok önce de semptomlarını göstermekteydi.

Daha başlangıçta sisteme ilişkin bu sorunu ortaya koymak, bir şerh anlamı taşıyor elbette: Hukuksal kavram ve terim dizgelerinin, evrenselleştirilebilir ve dolayısıyla rasyonelleştirilebilir olmalarından kaynaklanan özgül bir anlam ufukları bulunduğunu akılda tutmak gerekir. Bu, kendi aksiyonları üzerinde kendini sürekli yeniden kuran bir sistemin anlam ufkudur ve bir üstyapı kurumu olarak bizzat bir ideoloji değilse, en azından ideolojik bir hattı, normdan norm yaratarak sürekli yeniden örgütler. Öyleyse –sadece bu anlamda- hukuk kavramlarının burjuva düşüncesinin "zehrini içerdiklerini" baştan saptamak yanlış sayılmaz. Ve yine aynı nedenle, kavramların kendi hikâyelerinin göz ardı edilerek keyfi bir şekilde yeniden anlamlandırılmalarının ideolojik bulanıklığa hizmet edeceğini göz önünde tutmak yerinde olur.

Bu ihtiyat kaydının ardından, başlıktaki sorunun adresini de açıklığa kavuşturmak gerekir. Asıl soru şöyledir: *Marksist hukukçular*, hukuk çalışmaya devam etmeli midir? Daha spesifik olarak ise yöneltildiği adresin sahibi -madem ki akut hale gelen hukuk davaları değil 'hukuk davası'dır- pratikte mücadele veren değil, hukuk teorisi ile uğraşan Marksist hukukçudur.

Elinizdeki çalışma, III. Uluslararası Taner Yelkenci Devlet ve Hukuk Teorisi Sempozyumunun Hukuk Atölyesinin başlığı olan "Marksist Hukuk Mümkün müdür?" sorusuna bir cevap olarak tasarlandı için¹, bir mesele olarak değindiği

---

¹ III. Uluslararası Taner Yelkenci Hukuk ve Devlet Teorisi Sempozyumu, 2015 senesinde düzenlendi. Bu çalışmanın bir devamı niteliğinde başka bir sunum IV. Kongre'de yapıldı. Makale bu iki sunumun hiç değiştirilmeden sadece dilsel anlamda toparlanmasından

konuların her birini özgül ve genişletici çalışmalara bırakarak panoramik bir bakış sunma amacı taşımaktadır. Bunun için, 11. Tezin sağladığı zeminde, bir tür “kurucu” düşünce izleğinde, önce önermenin yoruma ilişkin kısmında çalışarak hukuku nasıl anlamının yerinde olacağını tartışacağım. Bir anlama faaliyeti olarak yorumun praksise dönüşmesi, ancak devrimci nitelik kazanmasıyla mümkündür. Bu bağlamda sönmülmeye ilişkin Marksist tezin neden hala güncel ve hayati olduğunu savlayarak hukukun böyle bir süreçte işlevsel olarak nasıl bir parçalanma yaşayacağını tarihsel deneyim ışığında düşünülmesi gerekliliğine işaret edeceğim. Bu ise elbette, hukukun bugün nasıl değerlendirildiğiyle bağlantılıdır. Çalışmanın ikinci kısmında, burjuva hukuk kuramının hukuk sistemine ilişkin karşılaştığı temel sorunları gruplayarak sosyalist geçiş sırasında hangi meselelerle karşılaşılacağına ilişkin bazı ipuçları sunmak istedim. Bu bölümde, özne ve hak kavramları odak noktası olacaktır. Bütün bu süreçte “hukuk çalışmaya devam edecek” olanların mesaisinin “değeri”ne ilişkin ufak bir değişimi ise sona sakladım.

Bir Zorunluluk Olarak Kurucu Düşünce

Artık bir tür ezber halini almış olsa da tekrarlamakta fayda var; Marksist hukuk kuramı yahut hukuka Marksist yaklaşımının iki ana hattı olduğunu söylemek mümkün. Bu hatlardan biri reel deneyimin, özellikle Sovyetler Birliği hukukunun analizine dayalı iken diğeri Avrupa Marksizminin sosyal teori ekseninde hukuka dair yazıp çizdiklerini kapsıyor. Marksizmin doğasından kaynaklanan kısıtlar nedeniyle iki alanda da çalışmanın çok makbul sayılmadığı gerçeğini bir kenara koyarak bir değerlendirme yapacak olursak (Collins 2013, s. 28) ilk hatta yapılan çalışmaların tarihsel-hegemonik nedenlerden büyük oranda ortadan kalktığını da kabul etmek gerekir. Bu “yeni” hukuka ilişkin tartışmalardan geride kalan, SSCB’nin kuruluş dönemindeki verimli tartışmaların yeniden ele alınması ve yorumlanmasına yönelik çeviri eksenli bir literatürdür. İlkine göre daha bereketli bir alan işaretleyen ikinci hat, Althusser’in sistemik ideoloji analizinin açtığı yol, Poulantzas’ın görece özerklik formülleri ve belki Benjamin-Agamben-Derrida çizgisindeki şiddet/olağanüstü hal tartışma “ada”sında gözlemlenebilecek türde daha karmaşık ilişkisellikler dâhilinde örneklenebilecek bir hukuk eleştirisidir.

Elbette bu iki hattın sınırlarını belirleyen, Marx sonrası Marksist düşüncenin somut koşullarıdır ve dolayısıyla anakronik bir değerlendirmeden kaçınmak gerekir. İşaret edilmek istenen nokta, postmodern yarılma sonrasında, bu iki hattın

---

oluşmaktadır. Aradan geçen üç yılda Türkçede konu hakkındaki literatürün zenginleştiği ve daha verimli tartışmaların yapıldığını gözlemlemiş olmak, gelecek adına umut vericidir.

ortaklaşabileceği bir Marksist açıklama şemasının filizlenmesine uygun bir zemin bulunduğudur.

2010 senesinde Heinz Dietrich, Cottrell, Cockshot imzalarıyla bir makale yayınlanmıştı. Çalışma, yazarların ifadesiyle, “Avrupa gibi bir kapitalist ekonomiyi sosyalist [bir ekonomiye] dönüştürmek için *atılması gerekli adımların* bir anahattını çıkartmaya çabılıyor”du (italikler benim) (Dietrich, Cotterell, Cockshot 2010) ve bunun için, 20. yüzyıl Avrupa sosyal demokrasisinin reçetesinin dışında somut öneriler getirdiği iddiasındaydı. Burada, zaten neredeyse elifi elifine farklı düşündüğüm bu içeriği tartışmak niyetinde değilim, sadece “kurmak” için gerekli adımların atılmasına ilişkin düşüncenin kuramsal alanda doğru, hatta çok iddialı olmayacaksa en doğru perspektif olduğuna işaret etmekte yetineceğim.

Peki Marksizmin hukuk ile büyük oranda sinizm içeren, sınırları net çizilmiş ilişkisinde kurucu olmak gerçekten imkân dâhilinde midir? Marx’ın bütün teorisinin onun hukuk tedrisatını terk edişiyle ve sonrasında hukukun büyük anlatsının aldatıcılığını ifşa edişiyle başladığını düşünecek olursak tabii ki hayır. Sadece Rona Serozan’ın Marx ve Engels’ten hukukçular için derlediği pasajlarda² (Serozan, 2010) bir göz gezdirmek dahi bunu teorik anlamda kurucu bir zemin olmadığını gösterir. Oysa hukukun “sonuna yazgılı bir sistem” olarak somut varlığı, diyalektik düşünceyi uygulamak için iyi bir fırsattır. Kapitalist koşullarda, burjuvaziyi kendine çizdiği hattın içinde tutmak çabası ve hattı hak mücadeleleri ile ilerletirken sistemin zayıf noktalarını ortaya çıkarmaya çabalamak karmaşık bir düşünce- eylem koordinasyonu gerektirir.

11. Teze dönecek olursak; yorumlamakla “yetinmemek” için *önce* yorumlamak gerekiyorsa eğer ve yorum anlama faaliyetinin ta kendisi ise; hukuka anlamak amacıyla tekrar bakmak yerinde olur. Aynı mantıkla, “Sonuna yazgılı bir sistem”den bahsetmek, o şeyin “sonuna yazgılı” olduğunu söylemek kadar onun bir “sistem” olduğunu söylemektir de. Bu saptama ise hukuka ilişkin geliştirilecek düşüncenin ilk basamağıdır.

---

² Rona Serozan, 1977 senesinde yaptığı bu derlemeyi, 2010 yılında yeniden basarken, Önsöz’e “şimdi Marksizmin tam sırasındır” diye not düşmüş, “Metafizik ve idealist ideolojilerin düşünce alemimizi kararttığı bir dönem ve ortamda...”. Bir medeni hukukçu olarak Rona Serozan’ın köktenci Marksist yaklaşımı hak ettiği şekilde değerlendirilmediği takdirde sadece Türkiye hukuk tarihinde değil, Marksist çalışmalar tarihinde de ciddi bir eksiklik kalacaktır. Elinizdeki çalışma yayına hazırlanırken, nihayet Ayrıntı yayınları çalışmanın yeni bir baskısını yapmış bulunuyordu (2017).

Hukuk Sistemini Anlamak

Olgular sadece olgu olarak ve diyalektik bir bütünün yapısal parçaları olarak anlaşıldıklarında, yani bir araya yığıldıklarında gerçekliği oluşturan değişmez, daha fazla indirgenemez atomlar olarak görülmediklerinde gerçekliğin bilışı olurlar. Dolayısıyla somut, *yani* bütünlük, tüm olgulara, olguların bir toplamına veya tüm veçhelerin, şeylerin ve ilişkilerin toplanmasına eşit değildir, çünkü bu küme en önemli özelliği dışarıda bırakır- bütünlük ve somutluk. Olguların neye işaret ettiği anlaşılmadan, yani gerçekliğin, tek tek olguları veya olgu kümelerini bilmek amacıyla bir anlamlar yapısına dönüşen bir somut bütünlük olduğu anlaşılmadan, somut gerçekliğin kendisinin bilışı mistisizmden veya kendinde bilinemez olan bir şeyden fazlasına denk düşmez. (Kosik, 2015, s. 38)

Hukuk, eğer somut bir değerlendirmesi yapılacaksa, elbette kendini sıklıkla anlattığı şekilde, yani amaç sahibi "bir kurallar bütünü" yahut "yaşama düzeni" olarak algılanamaz. Pedagojik olarak elverişli fakat eksik olan öz-tanımlama, bu bütünü dıştan gelen programlar çerçevesinde yenilenebilen bir yapı olarak düşünmektir. Kurallardan oluşan ve düzen sağlayan bu "bütün", birbiriyle ilişkili öğelere sahiptir ve "kendi iç diyalektiğini kurar" (Spirkin, 1983). Ancak karşımızdaki sadece bir bütün değil, içsel olarak örgütlenmiş bir "birlik" tir. Bu birlik, durağan değildir; kendi iç ritmini ve işleyişini kurarak zamansallığını da yaratır. Fakat bu yapının bir sistem meydana getirebilmesi için kendisiyle koşutlu bir işlevinin mevcut olması gerekir zira yapıyı örgütleyen işlevdir. Öyleyse hukuka ilişkin bir değerlendirme yaparken işlev tartışmasından kaçınmak mümkün olmayacaktır.

Bu bağlamda şu, başta söylenmelidir: hukukun arz ettiği bütünselliğin parçaları sadece "kurallar" değildir. Zira hukuk, bir sistem olarak işlevini pek çok değişik mecrada yerine getirir ve bir noterlik işlemini mahkemede olup bitenden daha az hukuki kılan bir yön yoktur. Sistemi, merkezde yer alan yargı faaliyeti ile sınırlamak, ekonomi politik açısından yapılacak değerlendirmeler için de elverişli sayılmaz. Tartışılması gereken, hukuksallaştırılmış alan, yani hukuka ilişkin iletişimlerin üretildiği amorf sınırlardır.

Hukuk sistemi, toplumu büyük bir sistem olarak değerlendirirsek, onun alt sistemlerinden biridir ve kendi alt sistemlerine (ör. yargı) de sahiptir. Bu ve çevresine adapte olma özelliği onu karmaşık bir sistem yapar. Kaos teorisi gibi kötü

nam salmış örneklerini bir kenara bırakacak olursak Marksist literatürün, karmaşıklık çalışmalarının öncülü olduğunu savlamak mümkündür; bizzat Engels, diyalektiği karşılıklı ilişkiler bilimi olarak tanımladığı için değil³, her şeyin her şeyle olan sonsuz ilişkisi içerisindeki rastlantısallıkların belirlenimli sonuçlara yol açabileceği gibi düşünceler diyalektik materyalizmin temelinde yer aldığı için. Biliyoruz ki Marx, basit meta mübadelesi ilişkisini kapitalist sistemin bütününe anlamak için kullanmıştı. Bu, yerel bir etkileşimden karmaşık, adaptasyon kabiliyeti olan bir sistemin ortaya çıkışına verilebilecek belki de en iyi örnektir. (Brand, 2015)

Özetleyecek olursak öğeleri ile bütün arasında uyumlu bir ilişki bulunan, bu ilişkiyi işlevini yitirmeden yineleyebilen şey bir sistemdir ve onu anlamak için dinamik bir çerçeve içinde modellemek gerekir. Ancak hukukun, bir karmaşık sistem olarak Marksist çalışmaya elverişli bir analizi; Marksizmin bıraktığı boşluğa yerleşecek kuramsal bir dayanağa, yani bir üstyapı kuramına ihtiyaç duyulacaktır. Zira makro perspektiften değerlendirmeler, sistemin işleyişine ilişkin “kör nokta”lar bırakır. Bu nedenle, bu çalışmada bir tür ekletisizm pahasına, Bob Jessop’ın devlet kuramında yaptığına benzer bir müdahaleyle, hukuk sistemini anlamak için Luhmanncı sistem kuramı yardımı çağrılacaktır.

Buna göre, en kaba hatlarıyla hukuk sistemi, toplumsal iletişimlerin hukukun diliyle konuşabildiği her yerde mevcuttur denilebilir. Hukukun dilinin, aynı bilgisayar sisteminin 1-0 gibi ikili bir kodla “hukuka uygundur/ hukuka aykırıdır” konuştuğunu kabul edelim. Bu kodun içeriği, yani neyin hukuka uygun, neyin hukuka aykırı olduğu; ancak o kodun içeriklendirilmesiyle mümkündür. Anayasa, yasalar, sözleşmeler, noter senetleri...velhasıl sistemin normatif özelliğini sembolleştirdiği her türlü ifade, bu içeriklendirmeyi sağlar ve hukuk alanının sınırını çizer. Bu ise sistemin, yukarıda değinildiği üzere, son derece karmaşık ilişkisellik içerisinde, “her yerde” varolabileceği anlamına gelir.

Ancak elbette bu varoluş, bir ada şeklinde değildir. Bütün alt sistemler toplum içerisinde birçok ilişki kurarlar. Paşukanis (2002, s. 91), “Tarihsel ve dinamik düzlemde değerlendirirsek sorun daha açık bir hal alır. Bu durumda iktisadi ilişkinin uyuşmazlık anında doğan hukuksal ilişkinin kaynağını nasıl oluşturduğunu görürüz” derken sistemik dinamiğin ekonomi sisteminden gelen

---

³ Kosik’in yukarıda alıntılanan anlayışından biraz farklı bir bütünlük anlayışını Bertell Ollman’da bulmak mümkündür. İlişkiler içerisinde bağımlılığı yapılaşan ve süreklilik kesbeden ilişkilerin bütüne göreli bir özerklik kazandırdığı iddiasına ilişkin olarak bkz. Ollman (2011, ss. 161-165)

uyaranların hukuk sistemine nasıl dâhil edildiğine işaret ediyordu. Yaygın yorumun aksine, sistem kuramı da sistemlerin özerkliklerini mutlak kabul etmez, aksine adaptasyon kabiliyetleri oranında bir kapalılıktan söz eder. Engels'in Conrad Schmid'e yazdığı 27 Ekim 1890 tarihli mektuptaki "Modern bir devlette hukuk yalnızca genel ekonomik duruma tekabül etmekle ve onun ifadesi olmakla kalmamalıdır; ama aynı zamanda, ülke içindeki çekişmelere uyarak kendisiyle çelişmeyen, içsel olarak tutarlı bir ifadesi olmalıdır" (Marx ve Engels, 1996, s. 242) saptaması burada anılmalıdır. Ekonomik bir iletişimin kendi sisteminin talepleri doğrultusunda hukuk sistemini dönüştürmesi mümkündür. Ancak bu, doğrudan bir belirlenme değil, hukuk sisteminin ekonomik iletişimi hukukileştirmesiyle imkân kazanan bir adaptasyondur. Basit bir deyişle, ekonominin söylediğini, hukuk kendi dilinde tekrar söyleyecektir. Dahası, hukuki biçim almış bu iletişim, yeni hukuksal biçimler üreterek sistemin yeniden üretilmesini sağlar.

Hukukun karmaşık bir sistem olarak yapısı ve davranış biçimine ilişkin bu değerler onu ekonomiye göbekten bağlayanın ne olduğunu gösterirken aynı anda ondaki görece özerk işleyişi, hukuksal biçimin yeniden üretimini gösterebildiği oranda, bizi asıl meselemize, işlev sorununa geri götürecektir. Zira manzaranın tamamı, kendi devingenliği içerisinde gözlemlendiğinde bile, işlevin özgüllüğüne ilişkin çok bir şey söylemez. Kendine ait bir tarihi olmayan hukukun işlevini yine kendisine dair anlattığı hikâyeye itibar etmeksizin değerlendirmek gerektiği muhakkaktır. Bu hikâyede hukuk, işlevini uyumsuzlukları çözmek ve son tahlilde ise düzen sağlamak olarak tanımlar. ⁴ Ancak bu koşullar altında, hukuk sistemini ekonomiden ya da eğitim sisteminden ayırt edenin ne olduğunu anlamak mümkün olmaz. Uyumsuzlukları arabulucular da çözebilir ve düzen sağlamanın pedagojik yöntemleri de vardır. Öyleyse işleve ilişkin tanımlayıcı sınır, başka bir yerde aranmalıdır.

Hukuk, normatif bir sistemdir ve kendisi dışındaki normatif sistemlerden farklı olarak bu açıdan kurumsallaşmış ve örgütlenmiştir. Bu sayede ise, diğer normatif sistemlerden -sözgelimi dinden- farklı olarak kişinin beklentilerini istikrara kavuşturma kabiliyeti vardır. Sistemin bu işlevi yerine getirebilmesinin tarihi, büyük kodifikasyonların Kıta Avrupası hukuk sistemini biçimlendirdiği 18. yüzyıldan başlatılabilir. Ayrıntılı kurullarla bağlanmış yargıçların, kurumsal bir korunma kazandıkları ölçüde, karar vermektan kaçınmaları da yasaklanmıştı. Bu

---

⁴ Türkçedeki Hukuka Giriş kitapları meşreplerine göre farklı tanımlar içerse de işlev ve edim tanımları belli bir homojenlik gösterir. Örnek olarak, Işıktaç, 2015, ss. 60-61, Güriz, 2014, ss. 13-15 alınabilir.

yasağın adı Prusya Ceza Kanununda konuldu: Adaletin dağıtımının reddi yasağı (Luhmann, 1993, ss. 278-281). Böylece mahkemeler, bütün o ayrıntılı düzenlemeler içerisinde duruma uygun bir çözüm bulamasalar dahi ya kanunilik ilkesi gereği olarak ya da medeni hukukun genel şartları uyarınca davayı bir sonuca bağlamak zorunluluğu ile karşı karşıya kaldı. Son derece hukuki bir mesele gibi görünen bu tarihsel gelişme, bize sistemin işlevine ilişkin veri sağlar. Artık hukukun özgül işlevi olduğunu ilan edebileceğimiz “normatif beklentileri istikrara kavuşturmak”, normlarla koşutlu bir işlev değildir (Luhmann, 1993, s. 300) zira norm bulunmadığında dahi sistem işlemeye devam eder. Bu, görece özerklik derken ne kastettiğimizi örnekler bir durumdur. Ve elbette, hukuku anlamının temelinde onun devingen ilişkiselliklerini, kendi karmaşıklığında çözümlemenin yattığını teyit eder.

Bu bahiste, hukuk çalışmanın anlamına ilişkin de önem taşıyan son bir noktaya değinmek yerinde olur: Normatif beklentilerle tanımlanmış sistem, iş eleştiriye geldiğinde, mantıksal bir sorun üretir. Bugünün hukuk eleştirisinin de sıklıkla içine düştüğü bu sorunun kökeni, olan-olması gereken (*sein-sollen*) ayrımıdır. Bu ayrımın gerçeklik düzleminde düştüğü açmaz rezervde tutularak hatırlatma, kuramsal eleştirinin mantıksal tutarlılığı açısından yapılmalıdır. Hukukun normatif beklentileri istikrara kavuşturan sistem olduğu saptamasında vurgu, beklentinin normatif olmasının yani olması gereken alanında kurgulanmasının üzerindedir. Normatif beklentilerin karşısında ise olgusal beklentiler yer alır. Olgusal beklentiler, bahis konusu olgunun bir olasılık olarak ortadan kalkması durumunda ortadan kalkarlar. Söz gelimi, başbakanın önemli bir basın toplantısının ardından halka açıklama yapmasına ilişkin beklenti, açıklamanın gelmemesi karşısında ortadan kalkar. Beklentiyi ortadan kaldıran, “hayal kırıklığı”dır. Oysa normatif beklentiler, “başbakanlar uluslararası toplantılardan sonra açıklama yaparlar” gibi bir kuralın varlığı söz konusu olduğu varsayımında, bu açıklamanın yapılmaması nedeniyle ortadan kalkmaz. Açıklama gelmemiş de olsa, kuralın varlığı devam eder. Normatif beklentiler hayal kırıklığına bağlıdır (Luhmann, 1993, s. 135). Dolayısıyla, sistemin, kendisini vaatlerini yerine getirmeme ihtimali dâhilinde örgütlemiş olduğunu ileri sürmek, yanlış sayılmaz. Bu durum, hukuk sisteminin vaat ettiği toplumsal düzeni sağlamaması ileri sürülerek yapılacak bütün eleştirileri bertaraf eder. İnsan hakları tanınmadığında, özgürlükler keyfi şekilde sınırlandığında, hukuk barış sağlamadığında hukuk hala bunların “olması gerektiğine” ilişkin normlarıyla ayakta durur.

Öyleyse eleştiri, hukukun durduğu yere, işlevine ve temel dinamiklerine ilişkin, toplumsal bir zaviyeden yapılabildiğinde anlam taşır. Taner Yelkenci'nin daha doğrudan ifadesiyle "Mistik-burjuva devlet anlayışı, ancak siyasal ekonomiden hareket eden bir eleştiriyle (siyasal ekonominin eleştirisiyle) çözülebilir" (Yelkenci, 2013, s. 96). Bunun için ise işlevin biricikliğini, tarihsel bir kayıtla sınırlayıp "hukukun evvel ezeli böyle var olmuş" bir hikâye olduğuna ilişkin iddiasını sarsmak gerekecektir. 18. yüzyılda sistemi özerkleştirerek işlevi belirleyen dönüm noktası, bu olanağın varlığına sağlam bir delil teşkil eder. Hukukun işlevsel olarak tarih içerisinde geçireceği dönüşüm, aynı zamanda, yolu "kurucu düşünce"ye de açacaktır.

Bu noktada belki şunu da not etmek gerekir. Kurucu düşünce aynı zamanda yıkıcı düşüncedir. Bir sistemin ortadan kalkacağına ilişkin iddia, onun toplumsal "işlevinin" akıbetine ilişkin bir tartışmayı açmak zorundadır. Bu bağlamda, devrimin hukuk sistemine olan etkisini ayrıca değerlendirmek yerinde olur.

Sönümlenme "Sorun"u

Eğer Marksizmi akademik bir takip mesafesiyle izleyecek olursak, hukukun ve devletin sınıfsal yapısının analizi, bizi durduracak sınır sayılabilir. Bu durumda, sönümlenmenin de bir spekülasyon, ya da bir fantezi olduğu kabul edilebilir. Ancak yukarıda önerilen kurucu düşünce kapsamında sönümlenme, aslında burjuva hukuk teorisyenlerini dahi baştan çıkaracak bir laboratuvardır. Zira toplumsal işlevi başka bir sistem tarafından devralınmadıkça sosyalist bir düzende hukuk ne kendiliğinden ne de zorla ortadan kaldırılabilir. Sovyet meta mübadelesi okulunun iki kanadının da üzerinde mutabık olduğu ilk adım olarak, sistemin halk tarafından kabul edilebilir ve basit bir hale getirilmesi gerekir. Burada önemli olan, işlevin devam etmesidir.

Bu bağlamda reel deneyimi kısaca hatırlamakta bakmakta fayda var. 1917-1930 yılları arasında, 16. Kongre'ye kadar hukuk fakültelerinin teorik üretimi, sönümlenmeyi odağa alır. İki yönlü bir süreç işletilmesi öngörülür:

- 1- Teknikleşme: Hukuk kurallarını genelin yararına olanlar ve tekil çıkarılara hizmet edenler olarak tasnif etmek. İlk tür kurallar, toplum faydası gözettiğinden teknik kurallar olarak tasnif edilecektir.
- 2- Basitleşme: Kalan kuralların anlaşılabilirliği ve uygulanabilirliği artırılarak, Lenin'in deyimiyle devrimden sonra "eğitim" aracı haline gelen

mahkemeler vasıtasıyla uygulanmasını sağlamaktır. (Beirne ve Sharlet, 1990, ss. 20-21)

Kurallar ve uygulanmaları ile ilgili bu süreç, elbette ancak hukuk iletişimlerinin her düzeyde yeniden kurgulanmasıyla anlam taşıyacaktır zira hukuk sisteminin asıl belirleyici niteliği ancak örgütlenmesinde gözlemlenebilir. Devrimden hemen bir ay sonra çıkan, Sınıfları Kaldıran Kararname, bundan bir hafta sonra gelen Mahkemeler Kararnamesi (Aralık) ve iki ay sonra yayımlanan ve yerel halk mahkemelerini ilk kez zikreden İkinci Mahkemeler Kararnamesi ile sönümlenmeye ilişkin çabalar açıkça somutluk kazanır. Çarlık mahkemelerinin hiyerarşisi kaldırılır ve yerine daha basit bir ikili sistem getirilir: Yerel halk mahkemeleri ve devrim mahkemeleri. Hukuk sisteminde yapılan düzenleme, sadece geçişi sağlayacak kurumları bırakıp barolar da dâhil olmak üzere bütün sistemi lağvetmek şeklindedir (Beirne veSharlet, 1990, ss. 24-25) Fakat yine biliyoruz ki, sönümlenme fikri, İç Savaşla beraber yerini yeniden yasalaştırmaya bırakmıştır. İlk federal Anayasa, 1924 yılında yapılır.

Öyleyse denebilir ki, hukuk sistemi normlarının azaltılmasına, kodların altından çekilmesine rağmen işlevini sürdürmüş; sistemi sistem yapan örgütlenme ve kurumsallaşma pratiği çözüldüğünde dahi varlığını devam ettirmiştir. Sosyalist devletin korunması için yeniden hukukileştirme sürecine ihtiyaç duyulması, konumuz bağlamında, hukuk sisteminin işlevselliği sandığımızdan daha karmaşık ve kapsayıcı bir yapıya sahip olduğunu teyit eder. Peki ya NEP hiç açıklanmamış, sonrasında 16. Kongre kararları hiç alınmamış olsaydı? Hukuk gerçekten basit ve teknik bir kurallar bütününe indirilerek devlet mekanizmasıyla beraber eriyecek miydi? Soruyu daha teknik bir dille sormak mümkün: Sosyalist toplumda normatif beklentilerin istikrarı nasıl sağlanır?

Bu sorunun cevabı büyük oranda spekülatif de olsa, nerede toplum varsa orada yasa olduğunu söyleyerek cevap verme naifliğine, burjuva hukuk kuramı içinden dahi karşı çıkmak mümkündür. Teorisinin başka handikapları bir yana, ada pozitivizminin babası H.L.A Hart'ın, birincil kurallar- ikincil kurallar arasında yaptığı ayırım, bize bir temel sağlayabilir. Buna göre, bütün toplumlarda emir-yasak-izin bildiren kurallar olduğu doğrudur. Ancak hukuk sisteminin sistemik özelliği bu türden kurallar değil bu kuralları koymak, değiştirmek, uygulamak (usul kuralları) için konulan ikincil kurallar tarafından sağlanır. İkincil kurallar içerisinde en önemlisi, bir kuralı, sistem içindeki "yerine oturtan", tanıma kuralı (*rule of recognition*) dir. (Hart, 1997, ss. 79-91)

Öyleyse, “sönümlenme” açısından işaret edilen alan, “toplumsal kurallar” değil, bunların hukuk sistemine, farklılaşmış bir hukuk sistemine evrilmiş bulunduğu, meta mübadelesinin olgun döneminde ortaya çıktığı haliyle hukuk sistemidir. Daha basit bir söyleyişle, sönümlenmesi beklenen, elbette safça, hukuk kuralları/yasalar değildir- kurallar hakkında kurallar, örgütlenme ve kurumsallaşmasıyla tamamlanan ve görece özerkleşen burjuva hukuk sistemidir. Durum böyle konduğunda, Marksist hukuk perspektifinden “sönümlenme”yi ihraç etmek gibi bir çaba, eğer varsa, anlamsız bir hal alacaktır.

Her halükârda, sönümlenecek olan bugünün hukuk sistemi olacağı için, sönümlenme perspektifini içeren hukuksal analizlerin burjuva hukuk kuramının gelişmişlik düzeyine çekilmesi bir zorunluluk gibi görünüyor. Ancak bu şekilde hukukun toplumda yerine getirdiği işlevin nasıl ve ne şekilde başka sistemlere devredilebileceği değerlendirme konusu yapılabilir. Paşukanis’in kuramının iki ayağından birini, Münih’te aldığı modern hukuk eğitimine borçlu olduğunu unutmamak gerekir. Bu bağlamda, aşağıda, bugünün hukuk kuramının temel meseleleri olarak hak ve özne tartışmaları; sönümlenme ve sonrası için hukuk çalışmalarının gündemine dair öneriler olarak ele alınmıştır.

Burjuva Hukukun Yumuşak Karnı: Hak ve Öznesi

Özel mülkiyetin korunma biçimlerini düzenleyen ve yeniden biçimselleştiren özel hukuk, düzenleme alanının doğrudanlığı nedeniyle, sistemin iskeletini oluştururken asıl (hukuksallaşmamış) ilişkileri görmemize engel olmaz. Dolayısıyla hukuk sisteminin mal sahibi olarak kişi, mal birliği olarak aile, kişiler arası sözleşme ve haksız fiil temelli tasarruflarını çıplak gözle incelemek mümkündür. Kamusal yanı ağır basan özel hukuk düzenlemelerinde dahi (velayet, vesayet gibi çok tartışmalı kurumlar) iktisadi altyapının izi sürülebilir. Asıl mesele, kamu hukukuna ilişkindir.⁵ Sadece bir kurum olarak devletin özgül karmaşıklığından değil, kamu fikrinden ve onun binbir *personaes*inden de kaynaklanan bir şekilde “sahip” olanın “sahip olmadığı” durumlar ve nesnesizleşen hukuksal ilişkiler, izi sürülemez bir hal alır.⁶ Öyle ki kuşaklar halinde tarihselleştirilen insan hakları dizgeleri, kaynağı

⁵ Esasen sistemik bir analiz, hukukta kamu hukuku-özel hukuk ayırımının pedagojik olduğunu ve salt kamusal yahut salt özel hukuksal ilişkiler bulunmadığını bulgulamak zorundadır. Bu kategoriler ancak, hukuksal kurgu içinde anlam taşır, hukukun biçimsel yeniden üretiminin çocuğudur.

⁶ “Bu tür dogmatik biçimsel yapılar- ekonomik anlamlarından yoksun hukuki kategoriler-kentsoylu hukuk ilminin baskın rolünün, özellikle genel soruların irdelenmesinde, özelcilerden kamuculara geçtiği zamanımızda tipiktirler.” Paşukanis, Sovyet Devlet ve

cennetteki Nil bereketinde tartışma alanları ortaya koyar. Burjuva hukuk kuramcılarının evrenselliğin ve *rationun* pür yansıması olarak hukuk kuramını/felsefesini pek sevmelerinin altında yatan da, büyük oranda, onun “idealist” sistem kurgusudur.

Öte yandan hukukun kamusalılığı, hukuk mücadelesi yürütebilmek ve sınıfın örgütlenmesi için uygun zemini yaratmak açısından önemli bir vurgudur ve burada ısrarcı olmak gerekir. Hak koruma mekanizmalarının yaptırım gücüyle donanan yeni hak kategorilerinin çoğu –özellikle devletin somut edimini gereksinen sosyal haklar- sınırlarının elverdiği ölçüde zorlanarak mücadele alanı açabilecek potansiyele sahiptir. Ancak dizge genişledikçe karşımıza çıkan temel problem, hakkın sahibine ilişkindir. Hak örtüsünün genişlemesi, kullanım sınırlarının belirsizleşmesine ama öncelikle o hakkın kim tarafından kullanılacağına yani hakkın ve dolayısıyla hukukun öznesine ilişkin soruyu beraberinde getirir. Üstelik hem eleştirel kuram hem de reel sosyalist hukuk kuramı bu meseleyi hukuka ilişkin temel sorun olarak ele almıştır. Tam da bu yüzden, kurucu perspektifli bir hukuk çalışması, asıl işine belki de buradan başlamalıdır.

Hukukun Öznesi Olarak İnsan ve Ötesi..

Althusser (2003, s. 99) ideolojinin kişiye seslendiğini söylerken doğrudan, devletin hem bir baskı hem de bir ideolojik aygıtı olarak gördüğü hukukla sınırlanamamıştı saptamasını. Ama hukuk, bu seslenişi normatif ve somut kurumsal bir zemine oturtmasıyla diğer ideolojik aygıtlardan ayrılır. Yukarıda hukuk evrenine katacaklarını kendisinin belirlediğinden söz ettiğimiz sistem, bir kez ismini çağırarak kişiyi sanık sandalyesine oturtup ister sosyal ister siyasi isterse fiziksel varlığını kesintiye uğratabilir, ortadan dahi kaldırabilir.

Hukukun özneleştirme pratiği olduğu kadar elbette öznelikten çıkarma pratiğinden de söz edilebilir. Bugünün günah keçisi ‘düşman ceza hukuku’nun uluslararası alanda yok alanlar oluşturduğunu ve o yok alanlarda isminden sıyrarak numaralandırdığı *homo sapiensler* yarattığını biliyoruz. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin ilk maddesinin bize söylediği, insanların “özgür”, “onur ve haklar bakımından eşit” olduklarıdır. Haber kipinde yazılmış bu ifade, salt bir Bildirge içine konmakla, dilin bildirme değil, zımnen de olsa yaptırma fonksiyonunu kullanmaktadır. Başka bir deyişle, insanlar böyle doğmalılardır. Ancak belki de doğru bir dünya yorumuyla, Bildirge’nin asıl söylediği, “böyle doğanlara insan

---

Hukuk Ansiklopedisi’ne (1924-1927) yazdığı Hukukun Nesnesi maddesinde söz kamusal haklardan açıldığında böyle diyor. (Pashukanis, 2014, s. 43)

dendiği”dir ve modern hukuk sisteminin bütün kurgusunun homo sapiens değil, burada tanımlı insan üzerine olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Öyleyse “hukukun öznesi”, her doğan *homo sapiens* bireyi değildir.

Hukukun bir özne kurgusu olduğunu söylerken elbette, Paşukanis’in uyarısını ve yukarıda yapılan sistemin normlardan “oluşmadığı” vurgusunu takiben (2002, s. 88), hukuk ilişkisinin norm tarafından *yaratılmadığını* akılda tutmak gerektirir. Bahis konusu edilen, meta mübadelesi şartlarında olgunlaşan hukukun, kendi öznesini belirlediğidir:

Biçimsel olarak olgunlaşmış, artık sadece hukuksal yeteneği içeren özne kavramı, bizi gerçek tarihsel anlamından ötelere götürür... Hukuksal kategorilerin gelişiminde, mübadele işlemleri yapabilme yeteneği, hak ve fiil ehliyetinin somut görünümünden başka bir şey değildir. Bununla birlikte, tüm olası hukuksal taleplerin taşıyıcısı olarak hukuk öznesinin olgunlaşmasını sağlayan tarihsel olarak mübadele işlemidir. (Paşukanis, 2002, s. 118)

Bu, doğrudan hukukun ekonomi politikasıyla ilgili temel bir mesele... Ama konunun, burjuva hukuku açısından sistemik iç tutarlılığın sınırlarını zorlayan bir uzantısı da var: Hukukun “yeni” aktörleri. Yukarıda değinilen kurgunun bugün denk düştüğü tartışma, hukukçunun kurucu bakışını yöneltmesi gereken bir alana denk düşmektedir.

“Post-hümanist” tartışmaların temelde iki veçhesi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bunlardan ilki ve görece eski olanı hayvanlara ilişkindir ve tartışmayı anlayabilmek için eleştirel kuramın analitik müdahalesine ihtiyaç vardır. Özellikle Agamben’in insan tasnifine ilişkin detaylı değinisi, “insani olanla hayvani olan arasındaki kesinti”nin “insanın içinden geçtiğine” ilişkin saptamasını içeren “insanlık” değerlendirmesine (2009, s. 24) dayanarak ele alınan insan sorunu, hukuk alanında Latin Amerika’da bir orangutana insan hakları tanınması gibi gelişmelerin ardından tartışma daha da ivedi bir hal aldı (Roman, 2015). Zira hak öznesindeki bu radikal değişiklik, irade ve menfaatle tanımlanan hak düşüncesini de ortadan kaldıracak güçte görünüyor. Koruma yükümlülüğünün nesnesi olmaktan hak öznesi olmaya geçen hayvan, insan merkezli olmayan, dairesel bir ekolojik anlayışa işaret ediyor. Peki, hukuk sistemi bu pratiğe göre kendini somut anlamda nasıl yenileyebilir? Bu konuda en doyurucu öneri, karmaşık ilişkisellikleri modellemekte usta sistem kuramcılarının gelecektir. Günther Teubner bunu bir karmaşıklık azaltımı ve kestirilebilirlik sorunu olarak alır ve özneye bağımlı olmayan, iletişimlerin anlamlandırılmasına dayalı -“bir hak ilişkisi”- bir hak tanımı önerir

(Teubner, 2006, ss. 6-8). Aynı nokta, hukukun sönümlenmesi açısından önem taşıyabilir zira özne merkezli olmayan hak düşüncesi hem tekil birey fikrini kolektifleştirmede hem de mistifikasyonun azaltılmasında fayda sağlar. Üstelik, yeni bir toplumun ekolojik bakışını tasarlarlarken de fayda sağlayacak bir araç olarak düşünülebilir.

İkinci alan, yapay zekâya ilişkindir. Hayvanların hak çatısından faydalanmasının yolunun açılması bir koruma meselesiye, yapay zekâ(ajanları)nın hukuk aktörü olarak tanımlanması, korunma refleksiyle açıklanabilir. Zira yapay zekâ, insan varlığına ilişkin tedirginlik üretebilen bir alandır ve bu tedirginlik, normatif beklentileri istikrara kavuşturma işlevi gören hukuk tarafından indirgenmek ve düzenlenmek zorundadır. Özellikle özel hukuk alanında yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan problemler (otomat hatalarında kim sorumludur?) bu meselenin kamu hukukuna da yansiyebileceğine işaret eder. Donna Haraway'ın onyıllar öncesinden öngördüğü siborg biçimlerin⁷ de içerilebileceği yeni öznelere ortaya çıkışı, sadece tüzel kişilerin ortaya çıkış zorunlulukları düşünüldüğünde dahi -Taner Yelkenci'nin de işaret ettiği üzere, "kişi" hukuki bir kurgudur (2013, s. 95)- gayet makul ve anlaşılır bir hal alıyor. Hukuk, yukarıda değinilen, istikrara ilişkin işlevi nedeniyle güven sorununun kronikleşmesine asla müsaade etmez ve kodlarını yeni ve anlamlı uyarılara adapte olacak şekilde programlar. Bir başka deyişle normların içeriği, yaşam dünyasını kuşatacak şekilde doldurulmaya çalışılır.

Siborg manifestosunun ortaya çıkmasına zemin hazırlayan karmaşık sistemlere ilişkin ve sibernetik temelli yaklaşımlar; diyalektik düşünce, karmaşık sistemler kuramının temeli olduğu için, 1960lardan itibaren Sovyet literatürünün de ilgisini çekmişti. Batı dünyasının yakından tanıdığı Sovyet hukuk kuramcısı Cihangir Kerimov, 1963 tarihli makalesinde belki bu yeni aktörlerden değil ama bilgisayar yoluyla çıkarılabilecek mahkeme kararlarından söz ederken, sadece tipik bir işgücü değerlendirmesi yapmıyor, hukuksal alanı yeniden tarif etmeye çalışıyordu:

Eğer Marksist Leninist toplum biliminin yasalarını hesaba katarsa, sibernetik, kamu hukuku alanında bir zenginlik ortaya çıkartacaktır. Bu ise toplumsal

⁷ "Modern makineler, özleri itibariyle mikro-elektronik cihazlardır: hem her yerde hem de görünmezdirler. Modern makineler, Baba'nın her yerde hazır ve nazırlığıyla ve tinselliğiyle alay edercesine, kutsal şeylere hürmet göstermeyen, terbiyesiz birer tanrıdır." (Haraway, 2006, s. 11) Elbette, Haraway, manifestosunu "post-gender" bir öngörü olarak yazmıştır ve bizim bağlamımızın uzağına düşmektedir fakat, tam da aynı nedenden, cinsiyet üstü de bir hukuk öznesi kurgusu imkanından, burada dokunmaya değer bir metindir Siborg Manifestosu.

süreçlerin niteliksel özelliklerinin çalışılmasını gerektirir. Sibernetik makineler en fazla emek harcatan mekanik ameliyeleri üstlenecek, memur ve uzmanları daha üstün yaratıcı faaliyetler için serbest bırakacaktır. Emek işlevlerinin ne kadar makinelere yüklenirse, Marx'ın deyimiyle insanda insani olan o kadar ortaya çıkacaktır. Sibernetik bir makine, özellikle sosyalist bir toplumda insanın rakibi değil, iradesinin mükemmel bir enstrümanıdır- güvenilir bir yardımcı. (Kerimov, 1963, s. 71)

Peki ya yeni olmayan aktör? Ne kadar uzak bir geleceğe işaret ediyor bilemiyorum ama nörobilimin gelişme yönü, Kartezyen özneyi tartışmaya açarak ben'in aslında iradi bir varlık olmadığı, "bende gerçekleşen" şeylere öznellik atfedildiği iddiasını ortaya koyuyor gibi⁸. Eğer gidiş bu yönde ise, özellikle ceza hukukunda ortaya çıkacak olası sonuçlarını düşündüğümüzde, hukukun bir sistem olarak sağlam bir paradigma değişimi ile karşı karşıya olduğu savlanabilir.

Bütün bu değiniler elbette, hukuk kuramının güncel meselelerinden bir kesiti teşhir ediyor. Ancak, tekrar pahasına, hukukun sosyalist bir zemindeki varoluşu açısından bunlara hakim olmak, üzerinde tartışabilmek ve analiz edebilmek gerekiyor. Aktörleri olarak gerçek ya da tüzel kişileri değil bunların iletişimlerini ve/veya ilişkilerini esas alan ve hakları buna göre tarif eden bir hukuk sistemi, elbette varlığını sosyalist bir zemine de taşıdığına 20. yüzyıl başlarındakinden farklı bir "basitleştirme ve teknikleştirme" stratejisi gereksinecektir. Örneğin, 20. yüzyıl başında ceza hukukunun yerini ceza politikasının alması için sarf edilmiş olan çabaların önemli bir bölümü gereksizleşecektir. Üstelik, aktörlere değil ilişkilere dayalı, daha da ileri gidelim, öznesiz bir hukuk kuramı, hukukun toplumsal niteliğini anla(t)mak bakımından da önem taşır. Zira aşağıdaki alıntı, tersten kurulmuş olsa da sosyalist toplumda hukuk sisteminin bir ideolojik "eğitim" rolünden bahsetmek mümkündür: "Hala, mahkemenin proletaryanın ve en yoksul köylünün gücünün bir temsilcisi olduğuna ve disiplin sağlayacak eğitiminin bir silahı olduğuna ilişkin tatminkar bir bilinç oluşmadı." (Lenin'den aktaran

⁸ Saffet Murat Tura, hukukçular için de çok değerli bir kaynak olan Madde ve Mana'sında şöyle diyor: "...[B]u kitabın temel tezi, biyoloji temel alındığında Kartezyen bir öznenin olmadığı (yeni doğa yasalarına tabi biyolojik bedenin üstünde ve dışında bir insan özelliği olmadığı) tezidir. Bizim kendimizi öznel olarak algılamamız bir yanılsamadır; çünkü biyolojide bugüne kadar insanda doğa yasalarının üstünde ve dışında bir özellik olduğunu gösteren hiçbir bulguyla karşılaşmamıştır. İnsan organizması rasyonel davranabilen bir doğa olayıdır; Kartezyen özne değil.

İnsanlar özne değil, rasyonel düşünüp davranan biyolojik organizmalar oldukları ölçüde, birlikte kurdukları sosyal pratikler de rasyonel tarzda örgütlenmiş (türev rasyonaliteye sahip) maddi olaylar haline gelecektir." (Tura, 2011, s. 191)

Pashukanis, 1925) Bu ise Devlet ve Devrim'den: “..[Ç]ünkü ütopyacılaşa düşmek istemiyorsak, kapitalizm yıkılır yıkılmaz insanların hiçbir hukuk kuralı olmadan toplum için çalışmayı hemen *öğreneceklerini* düşünmemeliyiz..” (italikler benim) (Lenin, 2016, ss. 121)

Haklar Retoriğinden Sıyrılmak

Foucault, Chomsky ile 1971 de yaptığı meşhur tartışmada şöyle diyordu:

Siz ne düşünürseniz düşünün, bu insan doğası, adalet, insanların özlerini gerçekleştirme fikirlerinin hepsinin bizim uygarlığımız içinde, bize özgü bilgi tipi ve bize özgü felsefe biçimi içinde oluşmuş fikir ve kavramlar olduklarını ve bunun sonucu olarak bizim sınıfsal sistemimizin birer parçasını oluşturduklarını düşünmemi engelleyemezsiniz. Ne kadar üzücü olursa olsun, toplumumuzun temellerini alayağı etmesi gereken –ve ilkesel olarak edecek olan- bir mücadeleyi tarif etmek ya da haklı çıkarmak için bu fikirlere başvuramazsınız. (Foucault ve Chomsky, 2005, s. 60)

Elbette bu, ne Foucault açısından ne de eleştirel düşüncenin geneli açısından bir özgünlük taşıyor. Hukuk sembolizmasının köşetaşı olan adalet değerine ilişkin olarak Engels'in Konut Sorunu'nda şu ifadeleri kullandığını biliyoruz:

(...)Ve neyin doğal hak olup neyin olmadığını ölçmek için kullanılan birim, bizzat hakkın en soyut ifadesi olan, adalettir. Dolayısıyla, bundan böyle, hakkın gelişmesi, hukukçular için ve her konuda onların sözüne güvenenler için insan koşullarını yasal terimlerle ifade edildiği sürece, adalet, sonsuz adalet idealine daha da yaklaşırma çabasından başka bir şey değildir. Ve her zaman için bu adalet, bazen tutucu bazen devrimci açıdan, mevcut ekonomik ilişkilerin ideolojileştirilmiş yüceltilmiş ifadesinden başka bir şey olmamıştır. Yunan ve Romalıların adaleti, köleliği haklı sayıyordu; 1789 burjuvasının adaleti feodalizmin haksız olduğu gerekçesiyle ortadan kaldırılmasını talep ediyordu. Prusyalı yunker için acınacak bölgelerin örgütlenmesi bile (District Ordinance) sonsuz adaletin bir çiğnenmesidir. (Engels, 1993, s. 89)

Hukuk değerlendirmesi söz konusu olduğunda düşülebilen tipik yanılgılardan biri, Marksist düşüncenin pozitivistliğe getirdiği eleştirileri, aynıyla hukuki pozitivistliğe teşmil etmektir. Bu, büyük oranda, Türkiye'de yerleşik, hukuki pozitivistliğin felsefi pozitivistliğin hukuktaki doğrudan yankısı olduğuna ilişkin yanlış düşünceden kaynaklanıyor. Elbette yukarıda değinildiği üzere, hukuk normlarından ibaret bir sistem değildir ve hukuki pozitivistlik salt bu zaviyeden bakıldığında yanlış bir zemindedir. Ancak unutmamak gerekir ki hukukun doğru ve Marksist analize de

müsaait bir tanımı, hukukun bir sistem olarak ahlaktan ayrılması ve “metajüridik” bütün kavramlardan temizleyerek onu örten kutsal halenin “hukuk içinden” yok edilmesi ile sağlanabilir. Bu anlamda hukuki pozitivism, burjuva hukuku açısından tarihsel bir kazanımdır ve bunun kurucu düşüncenin hanesine kaydedilmesi gerekir.

Doğrudan bir sonuç olarak adalet kavramı, hukuki pozitivist bir bakış açısından ancak “metajüridik” ve rölatif olarak değerlendirilerek siyaset ve/veya ahlakın alanına atılacaktır. Hukukun öz varlığında sağlanabilecek adalet ancak formel bir kavrayışa konu olabilir: Haddizatında uyuşmazlıkları çözmekle yükümlü olan bu sistemin benzer davalarda benzer sonuçlara ulaşması ve bunun da kurumsallaştırılması... Bu, prosedürel bir hukuk anlayışıdır ve hukukun kendi eliyle gerçekleştirebileceği başka türden bir adalet yoktur. Adaletin bunu aşan yönü, üretim ilişkilerinin belirleyiciliğinde gelişen tarihsel arka planla beraber okunabilir ancak.

Fakat hukuki pozitivismin de sınırları vardır. Folk psikolojinin de mistifiye ettiği şekliyle hukuk- adalet ilişkisi kırılrsa da, hukukta mistik niteliği çok iyi saklanmış, bu anlamda ideolojik tahrip gücü yüksek başka kavramlar da vardır ve hak, bunların başında gelir. Hak ilişkisi elbette gerçektir. Kişinin gücü dâhilindeki edimleri gerçekleştirmesine ilişkindir ve bunların onun -pozitif anlamıyla- “çıkarları” doğrultusundaki edimler olduğu konusunda şüphe yoktur. Ancak değinmiştim, hukuk sisteminin bir ilişkiyi/ iletişimi sisteme dâhil etmesi için onu hukuk diline tercüme etmesi gerekir. Öyleyse -burada da makalenin girişindeki rezervi hatırlamakta fayda var- her hak dediğimizde, hukuk sisteminin tanıdığı haklar dizgesini kastetmiyoruz. Hegel’den bildiğimiz üzere, “hukuki” hak kategorisi, mülkiyet ilişkisinden, bizzat hukuki iletişimler vasıtasıyla soyutlanmıştır (2004, ss. 62-70). Bu anlamda, hak ilişkisinin gerçek oluşu, onu mücadeleler sonucunda elde edilen hukuksal biçimine ilişkin değil, siyasi mücadelenin kendisi içerisindeki somutluğuna ilişkindir. Bu ise, hukukun hak kategorisiyle hareket edişini, başka bir deyişle hukuki hakların mistik niteliğini ortadan kaldırmaz. Hakkın mistik niteliğini ileri sürmek ve onu somut ilişkilere değgin olmakla beraber hukuksal alanda pür kurgusal bir kategori olarak düşünmek için Marksist olmaya gerek yoktur. İskandinav realistleri, hak ve ödev gibi kavramların sadece hukuk sistemi içindeki kişilerin psikolojileriyle ilgili olduğunu ileri sürmüşlerdi (Bix, 2007, s.110). Bu düşünce ekolünden Alf Ross, burjuva hukuk kuramı sınırları içinde, bu kavramın semantik hiçbir referansı olmadığını, kafasında yarattığı bir Pasifik adasında, yasaya aykırı davranan kişilerin “tû tû” olduğunun ilan edilmesinden

yani sihirden bir farkı olmadığını anlatmıştı (Ross, 1957). Mark Tushnet'in, kavramı *common law* perspektifinden ve dört ana başlıkta⁹ eleştirdiği yazısı da bilinir (Tushnet, 1984). Elbette, haktan bahsederken kast ettiğimiz kategorinin genişliğini göz ardı etmemek gerekir. Ben ve benim şeyim arasındaki mesafeyi bugünün en rafine haklarından sayılan “unutulma hakkı”na bağlayan tarihsel süreçte hukuk sistemi evrimine devam eder. Zilyedlik ile mülkiyet arasındaki ayrımı koyan Roma hukukunun kastettiği anlamda hakkın Fransisken geleneğin kurguladığı haktan farkı olduğu gibi (Asal, 2013, ss. 128-146); hukuk dışı ilişkiselliklerden türeyen bu hakların temel hak ve özgürlükler kategorisine evrilmesinde de niteliksel bir dönüşüm söz konusudur. Bugün üçüncü kuşak dayanışma haklarına kadar gelmiş olan kamusal haklar zinciri, Jellinek'in sınıflandırmasının da dışına taşarak, özne bahsinde değindiğimiz üzere, hak sahibi hukuk aktörü paradigmasını sarsan bir noktaya kadar varmıştır.

Özneye ilişkin yukarıda işaret edilen yeni durum, elbette, sistemin bütününden önce hak kavramını etkileyecektir. Teubner'in önerdiği; aktörlere değil, iletişimlere dayanan sistem kuramsal bir hak algısı belki burjuva hukuk sistemine bu mantıksal problemi aşırabilir. Bu ise aynı zamanda, hukuk kuramının *state of art*ını göstermesi bağlamında Marksist hukuk düşüncesi açısından da önem taşır. Fakat her halükârda mezkûr tartışma, “hak” kavramının sosyalist zeminde kullanımına ilişkin tartışmanın üzerini örtmemelidir.

Burada, makalenin muradını haklar bahsinde eritmek kaygısına rağmen değil fakat “Marksist hukuk mümkün müdür?” ana başlığı çerçevesinde, hakkın devlet ve hukuk sistemini önceleyen (ve bu nedenle sönmüdenmeden bakiye kalacağı düşünülen) bir kavram olarak tasarlanmasına ilişkin birkaç söz söylemek yerinde olabilir. Bu türden bir düşünce, hakların işlevlerini ve tarihselliklerini hiç sorgulamaksızın kabul eden yahut bu tarihi hukuk perspektifinden gören liberal anlayış açısından anlamlı sayılabilir. Ancak sosyalist zaviyeden böyle bir düşünce serdedildiğinde¹⁰ bunu tartışmak gerekir. Yukarıda anlatılanlar düşünülecek olursa, mesele bir “haklara inanma” meselesi değildir. Haklar temelli bir Marksist anlayış ortaya konulabilir ve tartışılabilir.¹¹ Ancak kurucu düşünce, sosyalist toplum için bir

⁹ Kavramın istikrarsızlığı, belirsizliği, şeyleşme ve siyasi kullanışsızlık.

¹⁰ Örneğin Kasım Akbaş'ın 2014 yılı toplantısında yaptığı sunumun metninde şöyle bir ara çıkarım var: “Fakat nasıl sınıfların ortadan kalkması ile kasıt, emeğin yok olması değil sömürünün sona ermesi ise, hukukun sönmüdenmesi iddiası, hakların yok olacağını söylemez.” (Akbaş, 2015, s. 189)

¹¹ Bir örnek olarak Christopher M.J. Boyd'un (2009) *Can a Marxist Believe in Human Rights?*1 verilebilir.

hukuk sistemi dizaynına, diğer bir deyişle sosyalist toplumda normatif beklentilerin istikrarlılaştırılmasına odaklanırken bu kavramları yeni topluma taşımak *zorunda* değildir. Bu ise salt siyasi bir tutum olarak değerlendirilmemelidir. Elbette Marx'ın ilk metinlerinde itibaren insan hakları kavramı bir burjuva kurgusu olarak alay konusu yapılmış (Marx, 1997, ss. 39-40) ve saf dışı edilmiştir. Ancak bu çalışmada haklar retoriğine konan çekincenin nedenleri tekniktir. Hukuk sisteminde, hukuk-biçimsel kategorilerin kendi hayatları olduğu söylenmişti. "Egoist" bireyin sahip olduğu ile arasındaki ilişkiyi (ör. mülkiyet hakkı) olmasa da tekil bir varlık olarak "doğuştan getirdiği" hakları (ör. yaşam hakkı) tanımak, hukuk kurallarını teknikleştirmeye çalışırken yeniden hukuk üretecek¹² (koruma mekanizmaları, mahkemeler sistemi vs.), üstelik ideolojinin eğitici rolü bağlamında, karmaşıklığı artıracaktır. Üstelik kavramın mistik hayatı, burjuva toplumsallığının tarihiyle yüklüdür. Tushnet şöyle der:

ABD'nin Orta Amerika'ya müdahalesine ilişkin bir yürüyüşe katıldığımda, tabii ki "bir hakkımı kullanıyorum" dur; ama aynı zamanda, daha da önemli olarak, arkadaşlarımla birlikte oluyor, kendimi bazılarıyla ciddi fikir ayrılıklarım olan yabancılarla bağlantılandırıyor, üşüyor, bir kalabalık içinde yalnız hissediyor...umdur. Bunu "hak kullanma" olarak nitelemek, bir yabancılaşma ya da şeyleşme biçimidir. Deneyim, ben onu böyle tanımladığımda, kuru bir hal alır. Gerçek deneyimlerden soyut haklar çıkarmak yerine onları muhafaza etmek konusunda ısrar etmemiz gerekir. Haklar dili, bireysellik ve dayanışma deneyimi yerine şeyleşen haklar soyutlamasını gerçekleştirmeyi hedeflediği oranda terk edilmelidir. (Tushnet, 1984, ss.1381-1382)

Hak mücadeleleri ile tanınan ve hukuksallaşan kategoriler açısından ise (özellikle sosyal ve ekonomik haklar ve dayanışma hakları) durum biraz daha karmaşık olmakla beraber çok da farklı değildir elbette. Soyutluk ve şeyleştirme eğilimleri burada da kendini gösterir. Haklar, siyasi talepler halinde hukuk sistemine giriş

¹² Burada Pasukanis'in bir hastanenin işleyişine ilişkin verdiği örneği hatırlamak iyi olabilir: "Hastaların tıbbi bakımı, hasta için olduğu kadar hekimler için de bir dizi teknik kural varsayar. Bu kurallar hastanın iyileşmesi amacına yönelik olduğu oranda teknik bir nitelik taşırlar. Bu kurallar hastaya bir zorlama uygulanmasını gerektirebilirler. Fakat bu zorlama, tıbbi bir amaç açısından değerlendirildiğinde, zorlamayı uygulayan için olduğu gibi buna tâbi olan bakımından da teknik bakımdan rasyonel bir eylemden başka bir şey değildir. Tıp bilimi için kuralların içeriği bu çerçevede belirlenir ve tıp geliştikçe değişir. Hukukçunun bu işle hiçbir ilgisi yoktur. Onun rolü, amaç birliği varsayan bu alanı terk edip, farklı bir bakış açısını benimsemek zorunda olduğumuzda başlar. Bu durumda hasta ve hekim, hakları ve yetkileri olan öznelere ve onları birleştiren kurallar da hukuksal kurallara dönüşür." (2002, ss.78-79)

yaptıkça, sistem karmaşıklığı düzenleyecek mekanizmalar üretir ve yaşam dünyasını hukukileştirir. Basit toplumsal ihtiyaç ve edimler *haklaştıkça*; sınırları gitgide genişleyen bir haklar dünyası ortaya çıkar. Bu dünyanın ilk meselesi ise, aynı normların uygulanmasını düzenleyen normlarda olduğu gibi, çatışan hakların uygulanma önceliğine ilişkin olması şaşırtıcı sayılmamalıdır. Hak çatışmalarının çözülmesi için, hukuksal (yahut siyasi/ ahlaki) değerlerin yarışması ve doğal olarak da yeniden üretilmesi gerekir. Sadece nefret söylemi yasağı ve düşünce özgürlüğü arasındaki çatışma alanını düşünmek bile meseleyi örnekleyebilir. Durumun uzak sonuçları ise, hukukun yeniden ahlaklaşması yahut devletin baskı aracı olarak değer yüklenmesine kadar gidebilir...Bugün düşman ceza hukuku üzerine yapılan tartışmalar bolluğunda ceza hukukunu savunma noktasında kalabilme riski, bir işaretçi sayılabilir.

Bu noktada Marksist hukuk düşüncesinin kurucu temeli için önerilebilecek şey, basitçe hakları siyasi mücadelenin diline terk edip hukuksallaştırmaktan uzaklaşmaktır. Yani sönümlenme çabasına (Sovyet deneyiminden gördüğümüz üzere bu bir yeniden düzenleme çabasıdır) hak kategorisini evleviyetle dâhil etmek... Aksi düşünüldüğünde, hak mücadelesinin siyasi gücü ile sınıf mücadelesinin çizdiği hat bulanıklaşır, diyalektik gereği birlikte yürütülecek bu gerilimli ilişkiden ehlileştirilmiş bir dizge kalır. Son tahlilde, meseleyi özetleyecek basit bir soru sormak mümkündür:

Yoksulluk bir "insan hakları ihlali" midir?

Bu soruya verilecek cevap yeni bir hukukçular sosyalizmi türü inşa edip etmeyeceğimizi de gösterecektir.

Sonuç Yerine: Hukukçunun Mesaisinin Değeri

Panoramayı böylece tasvir ettikten sonra soruya cevap vermek gerekir: Evet hukuk çalışmaya devam etmeliyiz. Hukukun nasıl evrildiği, nasıl hareket ettiği, düşündüğü vs.nin bilgisi, tam da bu hukuk devrim sonrasına aktarılacağı ve yavaş yavaş ayıklanacağı için kıymetli bir bilgidir. Sistem analizi, kurucu bir düşünce açısından önemlidir ve eleştiri kendisine burada yapıcı bir yer bulur. Öte yandan hak ve hukuk mücadelesinin kendisinin olduğu kadar kuramsal alt yapısının da sağlamlaştırılması, sınıfın manevra alanının temizlenmesi açısından elbette gereklidir ve bütün bunlar, indirgemeci olmayan bir *praxis* diyalektiğiyle bir arada kotarılabilir. Aksi takdirde yapılan, pratiği teorik bir zemine çekmek gibi tersten bir kurguyla burjuva hukuk kuramının en rafine kavramlarını yeniden üretmek yahut hukuk sistemine onunla ilgisi olmayan değerler atfetmek gibi bir hataya dönüşebilir:

Gündelik yaşamda karşılaşılan ilişkilerin yalınlığı içerisinde, “haklı”, “haksız”, “adaletli”, “adaletsiz” gibi yargılayıcı deyimler toplumsal olgular bağlamı çerçevesinde, yanlış anlaşılmasızın kullanılsalar bile, acıklı bir kavram kargaşasına yol açarlar. Bu kargaşa, Proudhon’un yaptığı gibi, adalete tam bir inanç beslendiğinde daha da artar. (Engels, 1993, s. 90)

Aslında hukuku sistem kuramcılarının yaptığı gibi işlevi ile tanımlamak, sönümlenme sürecinde teknik kuralları ve genelin faydasını belirlemek için uygun bir zemindir. Mesele, bir toplumun yaşayışının güven içerisinde düzenlenmesidir; bu ise bir karmaşık sistem anlayışıyla “mimari” olarak sağlanabilir. Öyleyse, hakkı da dehumanize ederek ilişkisel zemine taşıma fikri, başka bir deyişle insan merkezli olmayan bir hak ve hukuk düşüncesi, sadece bugünün burjuva hukukunun meselesi değildir; yarının toplumsal düzeni için gerekli zemini sağlar. Öznesiz, karmaşık ilişkilerin düzenlenmesine dayalı bir hukuk anlayışından burjuva tarihselliğinin artıklarının temizlenmesi, demistifikasyon, toplumsallaşma ve teknikleşme başlıkları Marksistlerin hukuk çalışmaya devam etmesi için yeterli gerekçeyi sağlayacak bir yekûndür sanırım.

Bitirirken değinmek istediğim son nokta hukukçuluk mesleğine ilişkin... Marksizmin hukukçu dünya görüşünü alaşağı eden tutumuna hukukçunun bakışında, yiten paradigmaya tutunan bilim adamlarında görülen türden bir sıkıntıdan emareler bulmak mümkündür. Özellikle hak mücadelesi yürütülürken bu mücadelenin siyaseten sınıfa sağladığı faydayı görmek, yapılan işle ilgili bir *camera obscura* etkisi yaratabilir. Ancak hukukun ve ona dair kavramların, özellikle hakkın sönümlenmesi gereğine ilişkin bilinç, siyasi mücadelenin önemini azaltmaz. Öte yandan, bu hayati mücadeleyi “Marksist hukuk” olarak teorize etmeye çabalamak anlamlı değildir zira bu türden teorilerin ferishtahı, liberal paradigmanın sınırlarını çizen burjuva hukukçuları tarafından yapılmaktadır.

Bugünün teorik davası, yarının kurulması olduğu kadar değinilen türden teorilerin de eleştirilmesi ile kazanılabilir. Bu anlamda normatif sistemlerin eleştiriye olan bağlılığı Batı Marksizminin eleştirel geleneği reel deneyimle bir arada kullanıldığında; sözgelimi özne kavramının yetersizliğine, yargısal karar mekanizmasının işleyişindeki belirsizliğe, sistemin paradokslar üzerinde temellendiğine ve kodlarının programlarındaki keyfiliğe dair yapısal eleştiriler getirildiğinde, sarsılabilir.

Kaynakça

- Agamben, G. (2009). *Açıklık. İnsan ve Hayvan*, (Çilingiroğlu M. M., Çev.) İstanbul: Yapı Kredi.
- Akbaş, K. (2015). *Hukukun Sefaleti; Liberal Hakların, Hukukun ve Devletin Sınırları*. Ankara: NotaBene yayınları, 172-194.
- Althusser, L. (2003). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (Tümertekin, A., Çev.), İstanbul: İthaki.
- Asal, B. (2013). *Yasalaştırma Kodifikasyon Teorisi ve Politikası*. (Yayımlanmamış doktora tezi), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı.
- Beirne P ve Sharlet R. (1990). *Toward a General Theory of Law and Marxism, Revolution and Law. Contributions to the Development of Soviet Legal Theory*, (Piers Beirne, Ed.), NY: M.E. Sharpe Inc.
- Bix, B. (2007). Ross and Olivecrona on Rights. Minnesota Legal Studies Research Paper No. 06-14; *Australian Journal of Legal Philosophy*, 2009.
- Boyd C.M.J. (2009). Can a Marxist Believe in Human Rights?, *Critique*, 37:4, 579-600.
- Brand, M. (2015). Dialectics, Complexity and the Crisis. <https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/txt/complexi.htm> (Erişim. 3.5. 2015)
- Cockshott, P., Cottrell, A. and Dieterich, H. (2010) *Transition to 21st century socialism in the European Union*. *Transition to 21st Century Socialism in the European Union içinde*. CenturyXXI / Lulu.com, 1-20.
- Collins, H. (2013). *Marksizm ve Hukuk*, (Tuna U. D., Çev.) Ankara: Dipnot.
- Engels, F. (1993). *Konut Sorunu*. (Özdural G., Çev.). Ankara: Sol.
- Foucault, M ve Chomsky, N. (2005). *İnsan Doğası. İktidara Karşı Adalet*, (Birkan T., Çev.) İstanbul: Bgst Yayınları.
- Güriz A. (2014). *Hukuk Başlangıcı*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Haraway, D. (2006). *Siborg Manifestosu. Geç Yirminci Yüzyılda Bilim, Teknoloji ve Sosyalist Feminizm*. (Akınhay, O., Çev.), İstanbul: Agora.
- Hart, H.L.A. (1997). *The Concept of Law*, London: Oxford at the Clarendon Press.
- Hegel, G.W.F. (2004). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, (Karakaya, C., Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Işıқтаç, Y. (2015). *Hukuk Başlangıcı*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

- Jessop, B. (2014). *The Relevance of Luhmann's Systems Theory and of Laclau Mouffe's Discourse Analysis to the Elaboration of Marx's State Theory*. <http://bobjessop.org/2014/02/09/the-relevance-of-luhmanns-systems-theory-and-of-laclau-and-mouffes-discourse-analysis-to-the-elaboration-of-marxs-state-theory/> (erişim: 3.12. 2015)
- Kerimov, D. (1963) *Cybernetics and Soviet Jurisprudence, Law and Contemporary Problems*, 71-77.
- Kosik, K. (2015). *Somutun Diyalektiği. İnsan ve Dünya Sorunları Üzerine Bir İnceleme*. (Kaya E., Çev.), İstanbul: Yordam.
- Lenin V.İ. (2015), *Devlet ve Devrim*, (Spatar, M. H. ve Üster, C., Çev.) İstanbul: Yordam.
- Luhmann, N. (1993) *Das Recht der Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Marx, K ve Engels. F. (2010). *Devlet ve Hukuk Üzerine* (Serozan, R., Der.). İstanbul: Çağdaş Hukukçular Derneği.
- Marx, K. ve Engels, F. (1995). *Seçme Yazışmalar 2* (Fincancı, Y. Çev.). Ankara: Sol.
- Marx, K. (1997). *Yahudi Sorunu* (Sol Yayınları Yayın Kurulu, Çev.). Ankara: Sol.
- Ollman, B. (2011). *Diyalektiğin Dansı. Marx'ın Yönetiminde Adımlar*. (Saraçoğlu C., Çev.), İstanbul: Yordam.
- Pashukanis, E. (2002), *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, (Karahanoğulları O., Çev.), İstanbul: Birikim Yayınları.
- Pashukanis, E. (2014). , *Hukukun Nesnesi*, (Şimşek C. Çev.) , Hukuk Kuramı, cilt 1, Sayı 6, 42-34.
- Pashukanis, E. (1925). *Lenin and the Problems of Law*. <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/1925/xx/lenin.htm> (Erişim 2.5.2015)
- Roman, V. (2015). Argentina Grants an Orangutan Human-Like Rights, *Scientific American*. <http://www.scientificamerican.com/article/argentina-grants-an-orangutan-human-like-rights/> (Erişim: 4.7.2015)
- Ross, A. (1957). Tû-Tû. *Harvard Law Review*, 70, 812-825.
- Spirkin, A. (1983). *Dialectical Materialism*, (Cymbala R., Çev.) Moscow: Progress Publishers. <https://www.marxists.org/reference/archive/spirkin/works/dialectical-materialism/ch02-s07.html> (Erişim: 2.10.2015)

- Teubner, G. (2006) Rights of Non-humans? Electronic Agents and Animals as New Actors in Politics and Law, *Journal of Law and Society*, Vol. 33, 497-521.
- Tura, S. M. (2011). *Madde ve Mana. Rasyonalitenin Kökeni*. İstanbul: Metis.
- Tushnet, M. (1984). *An Essay on Rights*, Vol 62. No. 8, 1363-1403.
- Yelkenci, T. (2013). Marksist-Leninist Devlet Teorisi, *Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi* içinde, (Yelkenci, T., Ed.), Ankara: NotaBene Yayınları, 85-111.